

JOANNA KOZIŃSKA

Uniwersytet Opolski

jkozinska@uni.opole.pl

ORCID: 0000-0003-3694-5711

Szczególna ochrona socjalistycznej własności państwowej a własność osobista w świetle wybranych rozwiązań cywilnoprawnych w PRL

Słowa kluczowe: ustrój socjalistyczny, marksizm-leninizm, socjalistyczna własność państwowa, własność osobista w PRL, własność ogólnonarodowa w PRL

SPECIAL PROTECTION OF SOCIALIST STATE PROPERTY
BESIDE PERSONAL PROPERTY — EXAMPLES OF CIVIL LAW SOLUTIONS
IN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF POLAND

Abstract

This study is a short analysis of the impact of ideological assumptions in the People's Republic of Poland on the civil law issue of property. The aim formulated at the outset of the study was to demonstrate that the assumptions of the Marxist-Leninist doctrine and the ideology of building a socialist system were decisive for the introduction of civil law norms, which were to serve strengthening and development of socialist state property. Nevertheless, judicial activity also performed a support function. The second point generally explains the problems of the functions that were assigned to socialist nationwide (state) property and personal property in the People's Republic of Poland. Next, the author selected and examined legal solutions that constituted examples of legislation aimed at implementing the principle of special protection of socialist state property. The scope of the research covered the relevant provisions of the Civil Code 1964, which were to ensure the primacy of state property or privilege state organizational units exercising state property rights. Exemplary the Supreme Court judicature concerning the analysed civil law provisions was also examined. Against this background, a clear inequality in the protection of state and personal property has emerged. In the conclusion of the study, it was stated that the legislative activity in the People's Republic of Poland in the field of civil law implemented the ideological assumptions imposed by the Constitution 1952 concerning

the protection of socialist state property. Ideological postulates also had a certain impact on the judiciary, which supported the People's Republic of Poland as a people's state through interpretation, as well as by filling in the legal loopholes in the laws securing and strengthening state property.

Keywords: socialist system, Marxism-Leninism, socialist state property, personal property in the People's Republic of Poland, nationwide property in the People's Republic of Poland

Wstęp

W demokratycznym państwie prawa współczesny prawodawca nieraz staje przed dylematem rozwiązania konfliktu między interesem społecznym a interesem jednostkowym. Prawodawca Polski Ludowej nie musiał szukać zbalansowanego rozstrzygnięcia kolizji interesów państwowych i indywidualnych. Kierował się bowiem względami doktryny marksistowsko-leninowskiej oraz ideologią budowania ustroju socjalistycznego. Potrzeby obywateli jako jednostek tworzących wspólnotę państwową schodziły na dalszy plan. Niniejszy artykuł zawiera krótką analizę wybranych rozwiązań z zakresu prawa cywilnego, które miały służyć fundamentowaniu i rozwijaniu socjalistycznej własności państwowej w PRL. Rozważania będą zmierzały do wykazania, że cel ten był osiągany przede wszystkim przez odpowiednio skonstruowane koncepcje prawne, ale też poprzez wspomagającą działalność judykacyjną.

Znaczenie socjalistycznej własności ogólnonarodowej (państwowej) i własności osobistej w PRL

Konstytucja PRL z 22 lipca 1952 roku wprowadziła oficjalnie typy i formy własności, odchodząc od występującego dotychczas w prawie rzeczowym jednolitego pojęcia własności¹. Według doktryny marksistowskiej przedmioty własności dzieliły się w każdej formacji społeczno-ekonomicznej na środki produkcji i środki konsumpcji². Własność prywatna tych pierwszych miała zostać zniesiona³. W ramach własności środków produkcji wyróżniano dwa przeciwstawne typy: własność społeczną i własność indywidualną. Dodatkowo wskazywano także

¹ Szerzej o funkcjonowaniu i ukształtowaniu prawa własności w PRL: A. Machnikowska, *Prawo własności w Polsce w latach 1944–1981. Studium historycznoprawne*, Gdańsk 2010.

² K. Marx, *Das Kapital*, t. 2, Berlin 1951, s. 398, cyt. za: Z. Radwański, *Własność osobista w przyszłym polskim kodeksie cywilnym*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1958, nr 1, s. 29.

³ K. Marks, F. Engels, *Manifest komunistyczny*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. 1, Warszawa 1949, s. 38 n., cyt. za: A. Stelmachowski, *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998, s. 183.

podział na formy własności, który nakładał się na podział na typy⁴. W art. 8 Konstytucji PRL z 1952 roku podkreślono, że mienie ogólnonarodowe miało podlegać szczególnej trosce i opiece państwa oraz wszystkich obywateli. Na każdego obywatela nałożono obowiązek strzeżenia własności społecznej i umacniania jej jako niewzruszonej podstawy rozwoju państwa, źródła bogactwa i siły ojczyzny⁵. Rozwiązania konstytucyjne musiały znaleźć swoje odzwierciedlenie w przepisach prawa cywilnego. Ówczesni przedstawiciele nauki prawa zauważali, że:

w kodeksie cywilnym własność nie może być ujęta jednolicie. Muszą istnieć dwa zasadnicze typy własności: typ własności socjalistycznej z dalszym podziałem na własność państwową i spółdzielczą, oraz typ własności indywidualnej z dalszym podziałem na własność kapitalistyczną, drobno-towarową i osobistą⁶.

W przepisach Kodeksu cywilnego z 1964 roku⁷ szczególne znaczenie nadano własności społecznej, która występowała w formie socjalistycznej własności ogólnonarodowej (państwowej) albo w formie własności organizacji społecznych ludu pracującego, w szczególności własności spółdzielczej. Podział własności został przeprowadzony w art. 44 k.c., gdzie wyróżniono mienie ogólnonarodowe (państwowe), mienie organizacji spółdzielczych lub innych organizacji społecznych ludu pracującego, mienie indywidualne osób fizycznych lub osób prawnych niebędących jednostkami gospodarki uspołecznionej oraz mienie osobiste osób fizycznych. W przepisach k.c. niewiele uwagi poświęcono własności indywidualnej, zaznaczono jedynie w art. 130, że środki produkcji, które nie stanowią wyłącznego przedmiotu własności społecznej, mogą być na podstawie i w granicach ustaw przedmiotem własności osób fizycznych⁸. Natomiast wyjaśniono pojęcie własności osobistej w prawie cywilnym. Jej przedmiotem mogły być rzeczy przeznaczone do zaspokajania osobistych potrzeb materialnych i kulturalnych właściciela i jego bliskich oraz drobne środki produkcji, które służyły do wytwarzania przedmiotów przeznaczonych do zaspokajania osobistych potrzeb właściciela i jego bliskich⁹. W art. 133 § 1 k.c. wymieniono przykładowo przedmioty własności osobistej: dom jednorodzinny lub lokal mieszkalny będący odrębną nieruchomością wraz z niezbędnymi do korzystania z nich zabudowaniami gospodarczymi, rzeczy należące do urządzenia i gospodarstwa domowego

⁴ O tym A. Stelmachowski, *Zarys...*, s. 183–184; J. Wasilkowski, M. Madey, *Prawo własności w PRL. Zarys wykładu*, Warszawa 1969, s. 23–24.

⁵ Art. 77 ust. 1 Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalonej przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 roku (Dz.U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232, dalej: Konstytucja z 1952 roku).

⁶ *Z zagadnień kodyfikacji prawa rzeczowego*, Zebranie Komisji Konsultacyjno-Naukowej w dniu 9.IV.1951 roku, „Nowe Prawo” 1951, nr 6, s. 48.

⁷ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku Kodeks cywilny (Dz.U. z 1964 r. Nr 16, poz. 93, dalej: k.c. albo Kodeks cywilny).

⁸ Art. 12 Konstytucji z 1952 roku stanowił, że PRL uznaje i ochrania na podstawie obowiązujących ustaw indywidualną własność i prawo dziedziczenia ziemi, budynków i innych środków produkcji należących do chłopów, rzemieślników i chałupników.

⁹ Wynikało to z art. 132 k.c.

i pojazdy mechaniczne. W przepisie art. 139 k.c. podkreślono, że przy tłumaczeniu i stosowaniu przepisów kodeksowych należało mieć na względzie całkowitą ochronę, którą PRL poręczało własności osobistej¹⁰. W rzeczywistości własność osobista nie mogła korzystać z ochrony równej własności społecznej, a zwłaszcza państwowej. Było to związane z realizacją założenia doktryny marksistowskiej co do struktury stosunków własnościowych w przyszłym społeczeństwie komunistycznym. Środki produkcji w komunizmie miały stać się wyłączną własnością społeczną, zaś przedmioty osobistego spożycia miało się przydzielać na własność poszczególnym członkom społeczeństwa¹¹. Prymat przyznawano więc własności państwowej. W doktrynie głoszono:

Własność państwowa w Polsce jest własnością społeczną, własnością socjalistyczną. Wynika to z istoty dzisiejszego państwa polskiego jako państwa demokracji ludowej, państwa, w którym cała władza należy do ludu pracującego miast i wsi [...]. Jak wiadomo o typie własności państwowej nie przesądza sam fakt, że jej podmiotem jest państwo. Znaczenie decydujące ma tu kwestia, jakie to państwo, kto w nim sprawuje władzę¹².

Zatem państwo, w którym rządy sprawowała władza ludowa (w istocie aparat polityczno-partyjny), miało mieć własność socjalistyczną. Było to przyczyną przyjęcia założenia ideologicznego, że ten typ własności musiał być rozwijany i poszerzany w kolejnych etapach przechodzenia do pełnego ustroju socjalistycznego.

Rozwiązania cywilnoprawne służące ochronie socjalistycznej własności państwowej

Komentując przepisy Kodeksu cywilnego, wyjaśniano, że wśród form własności (mienia) wymienionych w art. 44 k.c. dominujące znaczenie miała własność ogólnonarodowa. Ona bowiem rozstrzygała o typie formacji społeczno-ekonomicznej, czyli o przejściu do ustroju socjalistycznego. Dlatego tylko tę własność w kodeksie określono jako własność socjalistyczną w art. 126 k.c. Własność grupowa, czyli własność organizacji społecznych ludu pracującego, odgrywała wobec niej jedynie rolę pomocniczą¹³. Co więcej, podkreślano, że zacieśnienie kwalifikacji „socjalistyczna” do mienia ogólnonarodowego było prawidłowym odzwierciedleniem rzeczywistych stosunków własności w PRL, w których „własność ogólnonarodowa stanowi najwyższą formę uspołecznienia”¹⁴. Konsekwencją przyjęcia założeń ideologii marksistowsko-leninowskiej było wprowadzenie do Kodeksu

¹⁰ Art. 13 Konstytucji z 1952 roku też stanowił, że PRL poręczała całkowitą ochronę własności osobistej obywateli.

¹¹ Z. Radwański, *Własność osobista...*, s. 29.

¹² J. Wasilkowski, *Typy i formy własności w projekcie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Państwo i Prawo” 1952, nr 3, s. 410–411.

¹³ J. Ignatowicz, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1, red. Z. Resich, Warszawa 1972, s. 123.

¹⁴ J. Majorowicz, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz...*, s. 305.

cywilnego szeregu rozwiązań, które miały zmierzać do zapewnienia najwyższego poziomu ochrony własności społecznej, a przede wszystkim socjalistycznej własności państwowej. Kluczowe znaczenie miał art. 127 § 1 k.c., który stanowił, że ochrona własności społecznej przed grożącą jej szkodą jest obowiązkiem każdego obywatela. Przepis ten był wykorzystywany jako uniwersalny instrument do uzasadniania różnych działań w interesie PRL jako państwa ludowego. Wzmocnieniem zaś tej regulacji był art. 129 k.c., według którego przy tłumaczeniu i stosowaniu przepisów kodeksowych należało mieć na względzie, że własność społeczna jako podstawa ustroju PRL pozostaje pod szczególną ochroną prawa. Przykładowo w uzasadnieniu wyroku Sądu Najwyższego (dalej: SN) z 21 grudnia 1973 roku stwierdzono, że:

Zaniedbanie obowiązku dokładnego wyjaśnienia wszystkich istotnych okoliczności sprawy, której przedmiotem jest szkoda w mieniu jednostki gospodarki społecznej i to w stosunkowo znacznej wysokości, jest sprzeczne z zasadą szczególnej ochrony mienia społecznego, a to z kolei stanowi o naruszeniu interesu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej¹⁵.

Dodatkowo trzeba podkreślić, że art. 48 Konstytucji z 1952 roku nakładał na sądy obowiązek strzeżenia własności społecznej, co niewątpliwie musiało być respektowane w orzecznictwie. Można w tym miejscu przytoczyć uzasadnienie wyroku SN z 24 września 1966 roku, w którym wskazano, że:

Żądanie przez jednostkę społeczną zwrotu spełnionego świadczenia, jeżeli podstawa prawna świadczenia po jego spełnieniu odpadła, stanowi realizację ciężącego na niej obowiązku szczególnej ochrony mienia społecznego i dlatego nie może być uznane za sprzeczne ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem przysługującego jej prawa lub zasadami współżycia społecznego w PRL. Odstępstwo od tej zasady mogłyby usprawiedliwić jedynie jakieś szczególne, wyjątkowe okoliczności. Do takich okoliczności nie można jednak zaliczyć samej sytuacji majątkowej zobowiązanego do zwrotu¹⁶.

SN odmówił w tej sprawie możliwości skorzystania przez zobowiązanego z zarzutu nadużycia prawa podmiotowego, wzmacniając argumentację koniecznością szczególnej ochrony mienia społecznego (państwowego), które nie zostało zwrócone na podstawie przepisów o bezpodstawnym wzbogaceniu. Ważąc zatem interes państwa i interes jednostki, sąd przyznał niewątpliwie pierwszeństwo interesowi państwa ludowego, powołując się na obowiązek szczególnej ochrony mienia społecznego.

Realizując postulat ochrony socjalistycznej własności państwowej, w przepisach Kodeksu cywilnego zamieszczono specjalne rozwiązania, które miały na celu wprowadzenie wyjątkowych przywilejów dla tej formy własności. W pierwszej kolejności można sięgnąć do rozwiązania z art. 177 k.c., w którym postanowiono, że nie stosowano przepisów o nabyciu własności przez zasiedzenie, jeżeli nieruchomość była przedmiotem własności państwowej. Ponadto na podstawie

¹⁵ Wyrok SN z dnia 21 grudnia 1973 roku, III PRN 61/73, LEX nr 7369.

¹⁶ Wyrok SN z dnia 24 września 1966 roku, III PZP 30/66, OSNC 1967, z. 7–8, poz. 127, LEX nr 536.

art. 292 zd. 2 k.c. nie było również możliwości nabycia w drodze zasiedzenia służebności gruntowej, która obciążałaby nieruchomość państwową¹⁷. Ochrona przed skutkami zasiedzenia nieruchomości będących przedmiotem własności państwowej była już częściowo realizowana w przepisach przedkodeksowych¹⁸. Należy jednak zauważyć, że orzecznictwo rozszerzyło czasowo skutki wyłączenia od zastosowania zasiedzenia przeciwko własności państwowej. Już przed wejściem w życie Kodeksu cywilnego została podjęta uchwała SN (7 sędziów) — zasada prawna z dnia 7 czerwca 1962 roku¹⁹ — w której odniesiono się do możliwości zastosowania przepisów o nabywaniu w drodze zasiedzenia do nieruchomości przejętych przez państwo. W tej uchwale przyjęto, że:

Osoby, które przed dniem 13 września 1944 roku otrzymały we władanie grunty, wchodzące w skład nieruchomości ziemskich przeznaczonych na cele reformy rolnej, nie mogą nabyć własności tych gruntów przez zasiedzenie po dniu wejścia w życie dekretu z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej²⁰.

Problematyka, której dotyczyła uchwała, była związana z przepisami dekretu z 11 października 1946 roku Prawo rzeczowe²¹, które przewidywały nieograniczoną przedmiotowo możliwość nabywania nieruchomości w drodze zasiedzenia. Jednocześnie ani przepis art. 7 ustawy z 1961 roku, ani art. 177 k.c. nie miały charakteru retroaktywnego. Obywatele mogliby zatem powoływać się na przepisy prawa rzeczowego, uzasadniając uzyskanie tytułu prawnego do nieruchomości państwowej w drodze zasiedzenia jeszcze przed wejściem w życie art. 177 k.c. Tę drogę blokowało jednak orzecznictwo SN²².

Warto tu zaznaczyć, że prawo radzieckie nie знаło zasiedzenia w związku pełną nacjonalizacją ziemi. Stąd utrzymanie instytucji zasiedzenia w PRL uzasadniano przede wszystkim względami porządkującymi stosunki własnościowe, a ściślej wskazywano na problemy wynikające z nieformalnego obrotu nieruchomości²³. Ciekawym przykładem jest w tej materii postanowienie SN z 14 stycznia 1977 roku²⁴, które dotyczyło nabycia bez zachowania formy aktu notarialnego działki będącej częścią gospodarstwa rolnego. Nabywcą, który wnio-

¹⁷ Por. R. Czarnecki, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*..., s.737.

¹⁸ Por. art. 7 ustawy z dnia 14 lipca 1961 roku o gospodarce terenami w miastach i osiedlach (Dz.U. z 1961 r. Nr 32, poz. 159, dalej: ustawa z 1961 roku). Przepis ten odnosił się do nieruchomości, które podlegały tej ustawie.

¹⁹ Uchwała SN (7) z dnia 7 czerwca 1962 roku, I CO 11/62, OSNC 1963, z. 6, poz. 112.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Dz.U. z 1946 r. Nr 57, poz. 319, dalej: Prawo rzeczowe z 1946 roku.

²² Podobnie w wyroku SN z dnia 2 grudnia 1967 roku (III CRN 316/67, OSNC 1968, z. 10, poz. 166) w zakresie niemożności zasiedzenia nieruchomości ziemskich znacjonalizowanych ustawą z dnia 20 marca 1950 roku o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki (Dz.U. z 1950 r. Nr 9, poz. 87).

²³ J.S. Piątkowski, [w:] *System prawa cywilnego*, t. 2. *Prawo własności i inne prawa rzeczowe*, red. J. Ignatowicz, Wrocław 1977, s. 317.

²⁴ Postanowienie SN z dnia 14 stycznia 1977 roku, III CRN 309/76, OSNC 1977, z. 11, poz. 214, LEX nr 2121.

skował o stwierdzenie nabycia własności w drodze zasiedzenia, nie był rolnik, lecz mieszkaniec miasta, który kupił działkę dla celów rekreacyjnych. SN stwierdził, że taka praktyka musi się spotkać z dezaprobatą, gdyż w istocie prowadzi do nieuzasadnionego zmniejszenia areału rolnego. Ponadto za trafne uznał zarzuty, że postanowienie sądu pierwszej instancji (zaskarżone rewizją nadzwyczajną przez prokuratora generalnego PRL) godziło w podstawy polityki rolnej i interes PRL. W przedstawionej sprawie przedmiotem nie była nieruchomości państwowa, lecz SN wyraźnie bronił interesu PRL, wyrażającego się w powstrzymywaniu nabywania nieruchomości rolnych na cele nierolnicze przez osoby fizyczne, odrzucając liberalną koncepcję dobrej wiary przy nabyciu posiadania samoistnego, przyjmowaną we wcześniejszym orzecznictwie. Celem takiego rozstrzygnięcia było też ograniczanie zakresu własności osobistej nieruchomości.

Postulat szczególnej ochrony własności państwowej niewątpliwie został zrealizowany na gruncie art. 223 § 2 k.c. Zgodnie z tym przepisem roszczenie właściciela o wydanie rzeczy ruchomej nie ulegało przedawnieniu, jeżeli wynikało z własności państwowej, a przysługiwało przeciwko osobie fizycznej lub osobie prawnej niebędącej jednostką gospodarki uspołecznionej. Zatem wymienione podmioty nie mogły w sporze z powództwa windykacyjnego dotyczącego rzeczy ruchomej podnieść zarzutu przedawnienia przeciwko Skarbowi Państwa i państwowym jednostkom organizacyjnym, a także innym osobom sprawującym zarząd mieniem ogólnonarodowym (państwowym). To rozwiązanie było inspirowane obowiązującą w radzieckim prawie cywilnym tak zwaną zasadą nieograniczonej windykacji przysługującej państwu, rozszerzonej też na całe mienie społeczne²⁵. Poza tym ustawodawca radziecki wyłączał przedawnienie roszczeń przysługujących organizacjom państwowym przeciwko obywatelom, a także wszelkim organizacjom społecznym²⁶. Trzeba też zaznaczyć, że na gruncie Kodeksu cywilnego osoby fizyczne czy też inne podmioty będące właścicielami mienia niepaństwowego musiały liczyć się z przedawnieniem roszczenia windykacyjnego co do rzeczy ruchomych, co stawiało je w niekorzystnej sytuacji, gdyż prawo własności istniało, lecz uprawnienie do żądania wydania rzeczy miało już charakter naturalny²⁷. Prawodawca PRL nie musiał wszelako przestrzegać zasady równości podmiotów wobec prawa.

Innym przejawem ochrony własności państwowej był art. 231 § 3 k.c. Dotyczył on sytuacji budowy na cudzym gruncie. Stanowił odstępstwo od ogólnego rozwiązania z art. 231 § 1 k.c., które pozwalało skierować samoistnemu posiadaczowi w dobrej wierze roszczenie o przeniesienie własności zajętej działki.

²⁵ T. Dybowski, *Ochrona własności w polskim prawie cywilnym (rei vindicatio — actio negatoria)*, Warszawa 1969, s. 305.

²⁶ *Ibidem*, s. 298, przyp. 1.

²⁷ Trzeba jednak zaznaczyć, że zgodnie z art. 117 § 2 zd. 1 k.c. w stosunkach między jednostkami gospodarki uspołecznionej, które podlegały państwowemu arbitrażowi gospodarczemu, roszczenie przedawnione wygasło.

Jeżeli wzniesienie budynku lub innego urządzenia zostało dokonane na gruncie będącym przedmiotem własności państwowej, a budujący był osobą fizyczną, to Skarb Państwa mógł według swego wyboru albo oddać ten grunt w użytkowanie wieczyste, albo nabyć budynek lub inne urządzenie za cenę odpowiadającą odszkodowaniu w wypadku wywłaszczenia²⁸. To rozwiązanie zmierzało do wzmacniania socjalistycznej własności państwowej poprzez wdrażanie użytkowania wieczystego gruntów państwowych²⁹. Ponadto to Skarb Państwa był uprawniony do decydowania o sposobie rozliczeń, gdy doszło do budowy na gruncie państwowym. Kontrowersje budziła kwestia możliwości skierowania przez budującego — posiadacza samoistnego w dobrej wierze — roszczenia przeciwko Skarbowi Państwa dotyczącego zajętej działki państwowej³⁰. Nie wprowadzono również żadnych przepisów prawa międzyczasowego, co było źródłem niejasności interpretacyjnych. W orzecznictwie jednak wątpliwości rozstrzygano na korzyść państwa zgodnie z zasadą wyrażoną w art. 129 k.c., szczególnie chroniąc własność państwową. W uchwale (7 sędziów) — zasadzie prawnej z 14 listopada 1966 roku³¹ — SN przyjął, że art. 43 ustawy z 1961 roku stosował się, a art. 231 § 3 k.c. miał być stosowany także wtedy, gdy wzniesienie budynku lub innego urządzenia na gruncie będącym przedmiotem własności państwowej zostało dokonane przed wejściem w życie każdej z tych ustaw. Ze względów ideologicznych pozbawiono zatem definitywnie posiadaczy samoistnych gruntów możliwości skierowania roszczenia o przeniesienie własności zabudowanych nieruchomości państwowych.

Ochrona socjalistycznej własności ogólnonarodowej była realizowana także przez przepisy, które wzmacniały pozycję państwowych jednostek organizacyjnych jako wykonujących prawo własności państwowej. Zgodnie ze stanowiskiem ustalonym w orzecznictwie SN:

W art. 128 § 1 k.c. została wypowiedziana zasada jedności mienia ogólnonarodowego, wyrażająca się w tym, że socjalistyczna własność ogólnonarodowa (państwowa) przysługuje niepodzielnie Państwu. Zasada ta odnosi się nie tylko do prawa własności, według bowiem art. 44 k.c. mienie ogólnonarodowe (państwowe) obejmuje zarówno własność, jak i inne prawa majątkowe. Z zasady tej wynika w sposób niewątpliwy, że własność przysługuje jednolicie i niepodzielnie Państwu również co do tych przedmiotów, które zostały przydzielone wyodrębnionym państwowym jednostkom organizacyjnym wyposażonym w osobowość prawną³².

²⁸ To rozwiązanie było recepcją przedkodeksowej regulacji art. 23 ustawy z 1961 roku.

²⁹ Szerzej o funkcji użytkowania wieczystego w PRL: J. Kozińska, *Użytkowanie wieczyste jako instrument wzmacniania socjalistycznej własności państwowej z perspektywy współczesnych skutków w prawie rzeczowym*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 225 n.

³⁰ W wyroku z dnia 9 kwietnia 1970 roku (III CRN 79/70, OSNC 1970, z. 12, poz. 232) SN uznał, że przysługuje roszczenie o uregulowanie skutków wzniesienia budynku na gruncie państwowym, jednak Skarbowi Państwa trzeba wyznaczyć termin do dokonania wyboru sposobu prawnego uregulowania sytuacji. O trudnościach interpretacyjnych A. Kubas, *Budowa na cudzym gruncie*, Warszawa 1972, s. 154–158.

³¹ Uchwała SN (7) z dnia 14 listopada 1966 roku, III CZP 56/66, OSNC 1967, z. 9, poz. 149.

³² Uzasadnienie uchwały zasady prawnej SN (7 sędziów) z dnia 7 listopada 1980 roku, III CZP 2/80, OSNC 1981, z. 4, poz. 47, LEX nr 2563. Na temat wykonywania uprawnień właści-

Przepisy art. 33 § 1 pkt 1–3 k.c. określały, które państwowe jednostki organizacyjne, obok Skarbu Państwa, miały osobowość prawną. SN wyjaśniał, że z zestawienia art. 128 § 2 k.c. i art. 34 k.c. należało wyprowadzić wniosek, że w stosunkach cywilnoprawnych dotyczących części mienia ogólnonarodowego będących pod zarządem innych niż Skarb Państwa państwowych osób prawnych za podmioty praw i obowiązków należało uważać te inne osoby prawne³³. Specjalnym przepisem, który przyznawał uprzywilejowaną pozycję państwowym jednostkom organizacyjnym, był art. 171 k.c. uchylający stosowanie wyjątku od zasady *nemo plus iuris in alium transferre potest, quam ipse habet*. Przepis ten stanowił, że przepisów o ochronie nabywcy w dobrej wierze nie stosuje się w razie zbycia rzeczy ruchomej należącej do przedmiotów urządzenia trwałego państwowej jednostki organizacyjnej. Rozwiązanie to skutecznie blokowało możliwość nabycia własności rzeczy ruchomej przez nabywcę w dobrej wierze, który dokonywał czynności prawnej z osobą nieuprawnioną do rozporządzania rzeczą, jeżeli taka rzecz pozostawała w zbiorze przedmiotów urządzenia trwałego państwowej jednostki organizacyjnej. Wzorem dla takiej regulacji była przyjęta w prawie radzieckim nieograniczona windykacja rzeczy będących przedmiotem własności państwowej, później rozszerzona także na całe mienie społeczne. Nie miały tu znaczenia ani sposób zbycia rzeczy, ani dobra lub zła wiara nabywcy. Radzieckie prawo cywilne pozwalało zatem bez ograniczeń na realizację roszczenia o wydanie mienia nie tylko państwowego, lecz także kołchozowego, spółdzielczego i organizacji społecznych³⁴. Na tym tle w PRL art. 171 § 3 k.c. był uważany za wyraz kompromisu między zasadą ochrony własności państwowej a zasadą ochrony dobrej wiary nabywcy³⁵. Niefortunnie sformułowany budził szereg wątpliwości interpretacyjnych³⁶. W doktrynie uważano, że niejasności co do jego zakresu przedmiotowego powinny być rozstrzygane na korzyść państwowych

ciela w stosunku do mienia społecznego: A. Machnikowska, *Prawo własności w wytycznych Sądu Najwyższego*, [w:] *O prawie i jego dziejach* księgi dwie. *Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. 2, red. M. Mikołajczyk, Katowice-Białystok 2010, s. 617–619. O dylematach prawnych dotyczących państwowych osób prawnych S. Grzybowski, *O stosunkach cywilnoprawnych na tle zasady jednolitej własności państwowej*, „*Studia Cywilistyczne*” 1966, t. 8, s. 39–100.

³³ Uzasadnienie uchwały SN (7) z dnia 7 listopada 1980 roku, OSNC 1981, z. 4, poz.47, LEX nr 2563.

³⁴ Szerzej o tym M. Wilke, *Przepis art. 171 Kodeksu cywilnego jako wyraz szczególnej ochrony własności państwowej na tle porównawczym*, „*Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. Prawo*” 14, 1976, nr 75, s. 177–178.

³⁵ *Ibidem*, s. 175. W doktrynie były też głosy krytyczne co do przekreślenia możliwości nabycia od nieuprawnionego rzeczy ruchomych stanowiących własność państwową (por. K. Gandor, *Nabycie własności ruchomości od nie uprawnionego a własność państwowa*, „*Palestra*” 1960, nr 2, s. 25 n.).

³⁶ W literaturze wskazywano nawet, że nie ma dostatecznie ostrego kryterium, które pozwala wyróżnić przedmioty urządzenia trwałego. Por. J.S. Piąkowski, [w:] *System prawa cywilnego*, t. 2, s. 306–307.

jednostek organizacyjnych³⁷. Dość szybko dostrzeżono, że przepis ten dotyczył zagadnienia, które nie zostało kompleksowo uregulowane w prawie cywilnym PRL³⁸. Poza zakresem przedmiotowym art. 171 § 3 k.c. była bowiem problematyka nieruchomości państwowych. W tej materii należy zaznaczyć, że ustawodawca PRL na etapie prac kodyfikacyjnych zrezygnował z wprowadzenia norm prawnych dotyczących ksiąg wieczystych. Uzasadniano to twierdzeniem, że zasadnicza funkcja ksiąg wieczystych, czyli zapewnienie bezpieczeństwa obrotu i kredytu hipotecznego, traciła znaczenie w rozwiniętym w pełni ustroju socjalistycznym³⁹. Pozostawiono więc przejściowo jako obowiązujące dotychczasowe przepisy o księgach wieczystych, w tym art. 20 Prawa rzeczowego z 1946 roku. Niemniej jednak problemem było to, że brakowało przepisu, który wyłączałby stosowanie zasady rękoi wiary publicznej ksiąg wieczystych w odniesieniu do nieruchomości państwowych⁴⁰. Tę kwestię wszelako rozwiązywało orzecznictwo SN, który kierował się dyrektywą wykładni o szczególnej ochronie socjalistycznej własności państwowej. W orzeczeniu SN z 30 grudnia 1960 roku⁴¹ uznano, że nabywca nie będzie mógł powoływać się na rękoi wiary publicznej ksiąg wieczystych, jeżeli w czasie nabywania prawa mógł dowiedzieć się z samej księgi, że treść księgi wieczystej nie jest zgodna ze stanem prawnym ustanowionym z mocy przepisów prawa administracyjnego. Zdaniem SN taka sytuacja zachodziła:

w przypadkach, gdy własność nieruchomości przeszła na państwo z mocy samego prawa na mocy przepisów ustaw podstawowych dotyczących ustroju gospodarczego, np. w przypadku uregulowanym w dekreście PKWN z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej.

Sąd Najwyższy uznał, że stosownie do przepisów tego dekretu o przejściu własności nieruchomości rolnej na rzecz państwa decydowały obywatelstwo, narodowość byłego właściciela lub obszar gruntu, a więc okoliczności, które „wynikały z treści księgi wieczystej”. Podobnie SN ocenił przypadki uregulowane w przepisach ustawy z dnia 3 stycznia 1946 roku o przejściu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej⁴². Ogólnie powyższa teza została ujęta w postanowieniu SN z dnia 24 września 1965 roku⁴³, w którym stwierdzono, że rękoi wiary publicznej ksiąg wieczystych nie może szkodzić państwu

³⁷ Por. S. Grzybowski, [w:] *System prawa cywilnego*, t. 1. *Część ogólna*, Wrocław 1974, s. 448.

³⁸ Por. J. Wasilkowski, *Zarys prawa rzeczowego*, Warszawa 1963, s. 138; Z.K. Nowakowski, *Prawo rzeczowe. Zarys wykładu*, Warszawa 1980, s. 44.

³⁹ S. Breyer, *Przeniesienie własności nieruchomości*, Warszawa 1966, s. 181.

⁴⁰ O tym B. Walaszek, *Z zagadnień ochrony własności społecznej*, „Palestra” 1959, nr 7–8, s. 71–81.

⁴¹ Orzeczenie SN z 30 grudnia 1960 roku, IV CR 914/60, LEX nr 1634693.

⁴² Dz.U. z 1946 r. Nr 3, poz. 17. Ustawa ta wprowadzała też nieważność wszelkich czynności lub aktów prawnych zdziałanych celem zapobieżenia przejściu przedsiębiorstw na własność państwa (art. 2 ust. 6).

⁴³ Postanowienie SN z dnia 24 września 1965 roku, II CR 372/65, OSNC 1966, z. 5, poz. 82, LEX nr 337.

jako właścicielowi nieruchomości, jeżeli uzyskało ono tytuł własności *ex lege* na podstawie ustawy realizującej w drodze nacjonalizacji przebudowę ustroju społeczno-gospodarczego. Jest to bowiem nabycie specjalne, niewchodzące w zakres obrotu cywilnoprawnego. W późniejszych latach SN wielokrotnie odwoływał się do tej koncepcji⁴⁴.

Wśród przepisów k.c. o zobowiązaniach także znajdowały się rozwiązania, które realizowały postulat szczególnej ochrony własności państwowej, uprzywilejowując państwowe jednostki organizacyjne. Można wskazać art. 461 § 3 k.c., który stanowił, że prawo zatrzymania nie przysługiwało względem państwowej jednostki organizacyjnej⁴⁵. Znaczenie tego przepisu sprowadzało się do wprowadzenia zakazu powoływania się na zarzut zatrzymania z art. 461 § 1 k.c. przez zobowiązanego do wydania cudzej rzeczy. Zarzut ten mógł być zatem podniesiony przeciwko podmiotom windykującym (z zastrzeżeniem art. 461 § 2 k.c.), z wyłączeniem państwowych jednostek organizacyjnych. Innym rozwiązaniem o charakterze ochronnym dla państwowych jednostek organizacyjnych jako wykonujących prawo własności państwowej był art. 670 § 2 k.c., który zakazywał stosowania art. 670 § 1 k.c., gdy najemcą była państwowa jednostka organizacyjna. Celem tego przepisu było uniemożliwienie powstania *ex lege* ustawowego prawa zastawu na rzeczach ruchomych najemcy będącego państwową jednostką organizacyjną wniesionych do przedmiotu najmu⁴⁶. Nie można też było uzyskać ustawowego prawa zastawu na zwierzęciu, które było przedmiotem własności państwowej (art. 432 § 3 k.c.).

Konkluzja

Syntetyzując, trzeba stwierdzić, że działalność legislacyjna w PRL w zakresie prawa cywilnego w pełni realizowała założenia ideologiczne narzucone przez Konstytucję z 1952 roku dotyczące ochrony socjalistycznej własności państwowej. Wspierającą rolę odegrało też orzecznictwo sądowe poprzez wykładnię preferującą ochronę interesu PRL, a nawet przez wprowadzanie konstrukcji prawotwórczych, gdy występowały luki w zakresie przepisów zabezpieczających i umacniających własność państwową. Na tym tle zarysowała się wyraźna nierówność w ochronie własności państwowej i własności osobistej. Epilogiem tych

⁴⁴ Uchwała SN z dnia 18 maja 1973 roku, III CZP 23/73, OSNC 1974, z. 1, poz. 3, LEX nr 1608; uchwała SN z dnia 13 maja 1977 roku, III CZP 35/77, OSNC 1978, z. 2, poz. 21, LEX nr 2154.

⁴⁵ Z przepisem tym były skorelowane podobne regulacje zawarte w art. 490 § 3 k.c. i art. 496 zd. 2 k.c.

⁴⁶ Rozwiązania zakazujące powstania ustawowego prawa zastawu, gdy prawo własności rzeczy wykonywały państwowe jednostki organizacyjne, zamieszczono też w art. 764 § 2, art. 773 § 3, art. 790 § 2, art. 802 § 2 i art. 857 § 2 k.c.

działań było uchwalenie ustawy z dnia 28 lipca 1990 roku szeroko nowelizującej Kodeks cywilny⁴⁷. Projektodawcy tego aktu prawnego napisali:

Podział własności według form określonych w dotychczasowym art. 44 k.c., który określał jej miejsce w obowiązującym dotychczas systemie społeczno-gospodarczym, był źródłem różnicowania ochrony poszczególnych typów własności. Wprowadzenie gospodarki rynkowej z natury rzeczy eliminuje możliwość utrzymywania takich różnic⁴⁸.

Uchylono zatem rozwiązania uprzywilejowujące w PRL własność społeczną, a przede wszystkim socjalistyczną własność państwową.

Bibliografia

- Breyer S., *Przeniesienie własności nieruchomości*, Warszawa 1966.
- Czarnecki R., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1, red. Z. Resich, Warszawa 1972.
- Dykowski T., *Ochrona własności w polskim prawie cywilnym (rei vindicatio — actio negatoria)*, Warszawa 1969.
- Gandor K., *Nabycie własności ruchomości od nie uprawnionego a własność państwowa*, „Palestra” 1960, nr 2, s. 25–35.
- Grzybowski S., *O stosunkach cywilnoprawnych na tle zasady jednolitej własności państwowej*, „Studia Cywilistyczne” 1966, t. 8, s. 39–100.
- Grzybowski S., [w:] *System prawa cywilnego*, t. 1. Część ogólna, Wrocław 1974.
- Ignatowicz J., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1, red. Z. Resich, Warszawa 1972.
- Kozińska J., *Użytkowanie wieczyste jako instrument wzmacniania socjalistycznej własności państwowej z perspektywy współczesnych skutków w prawie rzeczowym*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 225–246.
- Kubas A., *Budowa na cudzym gruncie*, Warszawa 1972.
- Machnikowska A., *Prawo własności w Polsce w latach 1944–1981. Studium historycznoprawne*, Gdańsk 2010.
- Machnikowska A., *Prawo własności w wytycznych Sądu Najwyższego*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. 2, red. M. Mikołajczyk, Katowice-Białystok 2010, s. 595–620.
- Majorowicz J., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1, red. Z. Resich, Warszawa 1972.
- Nowakowski Z.K., *Prawo rzeczowe. Zarys wykładu*, Warszawa 1980.
- Piątowski J.S., [w:] *System prawa cywilnego*, t. 2. *Prawo własności i inne prawa rzeczowe*, red. J. Ignatowicz, Wrocław 1977.
- Radwański Z., *Własność osobista w przyszłym polskim kodeksie cywilnym*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1958, nr 1, s. 29–51.
- Stelmachowski A., *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998.
- Walaszek B., *Z zagadnień ochrony własności społecznej*, „Palestra” 1959, nr 7–8, s. 71–81.
- Wasilkowski J., Madey M., *Prawo własności w PRL. Zarys wykładu*, Warszawa 1969.

⁴⁷ Ustawa z dnia 28 lipca 1990 roku o zmianie ustawy — Kodeks cywilny (Dz.U. z 1990 r. Nr 55, poz. 321).

⁴⁸ Uzasadnienie do projektu z dnia 19 marca 1990 roku ustawy o zmianie ustawy — Kodeks cywilny, druk sejmowy nr 288, s. 5.

Wasilkowski J., *Typy i formy własności w projekcie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Państwo i Prawo” 1952, nr 3, s. 406–442.

Wasilkowski J., *Zarys prawa rzeczowego*, Warszawa 1963.

Wilke M., *Przepis art. 171 Kodeksu cywilnego jako wyraz szczególnej ochrony własności państwowej na tle porównawczym*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. Prawo” 14, 1976, nr 75, s. 175–191.

Z zagadnień kodyfikacji prawa rzeczowego, Zebranie Komisji Konsultacyjno-Naukowej w dniu 9.IV.1951 r., „Nowe Prawo” 1951, nr 6, s. 47–52.

Orzecznictwo

Orzeczenie SN z 30 grudnia 1960 roku, IV CR 914/60, LEX nr 1634693.

Uchwała SN (7) z dnia 7 czerwca 1962 roku, I CO 11/62, OSNC 1963, z. 6, poz. 112.

Postanowienie SN z dnia 24 września 1965 roku, II CR 372/65, OSNC 1966, z. 5, poz. 82, LEX nr 337.

Wyrok SN z dnia 24 września 1966 roku, III PZP 30/66, OSNC 1967, z. 7–8, poz. 127, LEX nr 536.

Uchwała SN (7) z dnia 14 listopada 1966 roku, III CZP 56/66, OSNC 1967, z. 9, poz. 149.

Wyrok SN z dnia 2 grudnia 1967 roku, III CRN 316/67, OSNC 1968, z. 10, poz. 166.

Wyrok SN z dnia 9 kwietnia 1970 roku, III CRN 79/70, OSNC 1970, z. 12, poz. 232.

Uchwała SN z dnia 18 maja 1973 roku, III CZP 23/73, OSNC 1974, z. 1, poz. 3, LEX nr 1608.

Wyrok SN z dnia 21 grudnia 1973 roku, III PRN 61/73, LEX nr 7369.

Postanowienie SN z dnia 14 stycznia 1977 roku, III CRN 309/76, OSNC 1977, z. 11, poz. 214, LEX nr 2121.

Uchwała SN z dnia 13 maja 1977 roku, III CZP 35/77, OSNC 1978, z. 2, poz. 21, LEX nr 2154.

Uchwała SN (7) z dnia 7 listopada 1980 roku, III CZP 2/80, OSNC 1981, z. 4, poz. 47, LEX nr 2563.